

ГЛАВЛАЙ МОТТ

Кхетора каьхат

Тахан школа хьалхашка латта декхар — хьалкхувш йоаглача тлехьенна клоаргалаа члоаглагла а лилмай лардаш 1омаяр, практике царех пайда эца шаьрбенна а ховш а уж хилар.

Вай заман 1илма а, техника а, культура а, адамий вахар а дегладарга хьежжа хила беза школашка лелабу хьехам а. Школашка вахарцара бувзам члоаглабаро дладех школьни еррига дисциплинаш хьехаш, царца наьна мотт хьехаш а, практи - чески болх бар наоагла совдоаккхаш хила а дезилга.

Наьна мотт 1омабар, кьаьстта грамматика 1омаяр, боккха лоарх1ам болаш да дешархой кхетам деглабоалабара, хлана аьлча, наьна метта грамматика харо доккха новкьостал ду эрсий мотт дикагла кхетабара а.

Наьна мотт хьехара процессаца йовз дешархошта наьна метта хозал, из б1аьхий хилар. Цо новкьостал ду, кьамий яхь а йолаш, дешархой хьалкхебара.

Наьна метта бокьонаш (цун хозле) гойташ из клоаргга 1омабаро новкьостал ду вай мехкарча кьамий чулоацам бола культура кхейра. Цунга хьежжа, школа эггара доккхаг1дола декхар — эздел долаш, г1улакхаца, дийша, дика литературни наьха мотт ховш бола нах кийчбар да. Дешархошта д1ахьехар хила деза уж кхетаргболаш, 1омадаьчох пайда эца ховш хургболаш. Из болх массаза а аналитико-синтетически наькьаца д1абахьа беза: грамматически бокьонаш в1аши юташ, 1омаеш йолча теоретически материала юкьера керттердар хьакьестаде ховш (кхетам кхебеш а лакхбеш а), д1ахо шоаш кхетадаьр хьадувца а, цунах кьамаьл деш а, яздеш а, пайда эца 1омабеш.

Наьна метта уроках т1а дешархоша 1омаю г1алг1ай метта грамматика лардаши, дешари, (кьамаьлаца а йоазонца а деш дола) кьамаьл шаьрдара наькьаши.

5—9 классашка наьна мотт хьехара курс йолаю юххьанцарча классашка дешархоша 1омадаьчун а дайзачун а овлан т1ара, д1ахо 1омадер хьалха 1омадаьчунца дувзаш д1ахьо.

5-ча классе юххьерча школе 1омаяь морфологически орфографически керттера бокьонаш кердаяьхачул тлехьагла, синтаксисахи пунктуацехи лаьца юкьера кхетама курс хьеха белгалъяьккхай, д1ахо синтаксиса ларда т1ара 1омае йолаю морфологи, орфографи.

5—6-ча классашкеи 7-ча классе ах шера фонетика, лексика, морфологии орфографии 1омаю, 7-ча классе шоллаг1ча ах шераи 8—9-ча классашкеи синтаксиси стилистикеи 1омаю.

5—7 классашка морфологии орфографии 1омаю синтаксиса ларда т1а. Синтаксис дика ца ховш хилча, дешархой дувзаденна кьамаьл шаьрде йиш яц, цудухьа члоагла лоарх1ам болаш да дешархошта из дакьа дика хар.

5-ча классе синтаксиси, пунктуации 1омаьчул т1ехъаг1а 1омаю фонетика.

Дешархошта из тема дика ца ховш хилча, хала да тайп-тайпарча къамаьла доакъой нийсаяздара бокъонаш караерзае.

Фонетика хъехара декхар да г1алг1ай метта оазий башхалонаш шаьра йовзийтар, литературни наьна мотт 1омабара (шаьрбара) новкъостал а деш. Г1алг1ай метта мукъа оазаш; **аха-аха; даша-даша; д1ааха-дааха; мелар-мёлар; дог1а-дог1а; еза-ёза; я-я; деша-дёша, ёст (йост) — о(уо) — дог1а — дуог1а, божа — буажа; и (ий) — бита — бийта, била — бийла.**

Цу цхъадолча дешай ма1ан предложене чулоацамга хъежжа мара а гучадалац.

5—6-чеи классашка 1омаю, лексикеи фразеологии. «Х1ара сага ха деза гушдар тахка а кхетаде а, ше кхетадаьдох керттердар д1ахо кхычунна додала».

Из керттера а лоарх1аш, дешархой кхетабе беза х1арадеша ма1анаш, лакхъе еза цар дешай ганз. Дешархой кийчбе беза дийшар тахка, кхето, кхетадаьр хьадувца.

5—7-чеи классашка 1омаду къамаьла доакъош. Семантически (дешай, цхъанкхийттача дешай, формай лоарх1ам гой-тар), морфологически (деша грамматически категореш — класс, таьрахъ, легар, и кх. др.) Синтаксически (предложенена юкьера дешай г1улакх) юкьарча белгалонашца къоастадаь, лексико-грамматически тайпаш да къамаьла доакъош.

Ер раздел дешархошца караерзаеш, учебника автора а хъехархошта а хьалхашка латга декхар да, къамаьла доакъош предложене юкьера, шеко йоацаш, кхетаде бераш 1омадар.

Къамаьла доакъош шаьра къестаде дешархой 1аьмача, цар логически кхетам лакхлу, берашта аттаг1а корадоаг1а, довз, къоасталу, моллаг1а дале а, грамматически хувцамаш хинна дешаш. Д1ахойодача хана (8—9 классашка) дешархошта дизза кхетаде деза синтаксис. «Къамаьла доакъош 1омадича дешархой кийчлу синтаксис яха дакъа 1омаде (кхетаде).»² Цо новкъостал ду предложенешта юкьерча дешай мел дола бувзамаш шаьрде.

Грамматика 1омаеш, дешархошта шаьра, дика ха дезар: деша лард, чаккхе, овла, дешхьалхе, суффикс; къамаьла доакъош (керттера а г1улакха а): ц1ердешай дожарий ма1анаш, цар хаттараш; хандешай ханаш; цу къамаьла доакъой нийсаяздара бокъонаш; предложени, предложене чура дешай бувзам, предложене маьженаш, цун керттера тайпаш. Дешархошта ха дезаш да (шоаш 1омадаьдох лаьца), дош мишта хьахиннад, из малаг1ча къамаьла доакъоьх латт, и кх. д1.

Чоалхане-караара предложенеш 1омаеча хана, хъехархой керттера декхар да цу предложенешка керттераяри карараяри малаг1а я, къоастае дешархой 1омабар, царна юкьера бувзам хьалаха хар. Пунктуац 1омаеча хана, теркалде деза массаза а интонаци, пунктуац в1аший нийсьеш хилар, дуккхаза а нийслу цунах лаьца дешархоша г1алаташ деш, бакъда сецара хьаракаш массаза а увттадац ашара сецаргеи цунна хувцамаш хиларгеи хъежжа, х1аьта цунца цхъана йиш айярцеи лаь-г1ъярцеи къамаьла юкье сацар деш йола дуккха а моттигаш хул, цхъаккха а сецара хьаракаш ца увттадеш. Цхъабакъда, ха дезаш да цхъайолча предложенешка, цар оттамга хъежжа, интонаци теркалъеш, сецара хьаракаш увтто дезаш хилар. Цхъайолча моттигашка интонаци теркалъяр — хиланза даргдоацарех да, х1ана аьлча, из теркал ца йича, малаг1а хьарак

оттаде деза ховргдоацандаь. Иштта из теркальярца увттаду предложени кхоачалуча т1адамаш, хаттарей айдарей хъаракаш, т1адерзара т1ехъа (предложене юкье), айдардеша т1ехъа, **х1аа, а...**— яхача дешашта — предложенешта т1ехъа увттадеш дола запятойш а, айдара хъаракаш а, цхъан тайпарча кьоастамашта юкье запятойш а, хоттарг юкьедоацача чоалханеча предложенешка запятойш, запятойца т1адами тирей, и кх. д1.

Синтаксис 1омаеча хана хъехархо декхарийла ва интонаце зем а боаккхаш, цунах пайда эцара торонех дешархой дика д1акхетабе.

Синтаксиси пунктуации 1омаеча хана интонаци теркалье езаш хиларо, хъехархо декхарийла ву дешархошта х1ама ха-зийта, ашара хувцам, цун лакхал, низ, сихал хъалаца хар дег1адоаладе а, х1аьта 1омореи тохкам барей болх ше дешархошца беча хана, ше ешаш йола предложенеш нийса еша а, х1ана аьлча, интонаци хувцаро предложене ма1ан а сецара хъаракаш а хувца тарлу.

Х1араурока т1а хъехархо хъежа веза, дешархоша деш дола къамаьл логически а бувзам болаш хиларга, дешаш дола масалаш хоза кьоастанеш дешалга, и кх. д1.

Учебника материала т1а болх беча хана хъехархо хъежа веза дешархошта дешаш довзийта, нагахъа санна ца довзаш дола дош иийсделча, из д1ахъеха деза.

Лексически балха (къаьстта синонимашца беча балха) дешаш кийчдеш, пайда эца йиш я учебникий тексташкеи 1омаеча литературни кхолламашкеи долча дешаех (словарех а), берий лексически г1алаташ тахкарах, йоазонца а деча къамаьла а кийчо ярах. Наьна метта урокаш т1а художественни литература т1ара тайп-тайпарча лексически а фразови а материалех пайда эца беза хъехархочо.

Дешархой къамаьла культура лакхъярцей навькаш дег1айоалаярцей къаьста хила йиш яц школе грамматика 1омаяр. Грамматика 1омаеш, керттера уйла т1аяхийта еза тайп-тайпара упражненеш нийса кхоачашъяра. Цар новкъостал ду дешархошта къамаьл карадерзадеш, орфографически а пунктунционни а говзал дег1айоалае, грамматически материал ди-каг1а кхетае.

Дешархошка шерра пайда эцийта беза гонахъа долча бакъдолчох, школе а школа арахъа а цар беча къахъегамах. Занятеш еш, лексически материал лохаш, предложенеш увттаеш, сочиненеш язье кийчлуш а уж язъеш а, йоазонца а деш долча къамаьлаца а общественно-пайдане балха шоаш деш дар хъахьокхаш, хила деза дешаш. Цунца цхъана, дувзаденна долча къамаьлаца беш бола болх влашаг1боллаш, бераш практически кийчдара болх а бе беза (пенгазет, журнал арахецар, выставкаш яр, самодеятельность кийчъяр, и кх. д1.)

Литература программа т1а язье лаьрх1а йолча изложенешца, сочиненешца кхоачашде деза хъехархочо грамматика урокий декхараш а, изложени язье аьнна хъакьоастаяь йолча текста анализ еш, берий теркам т1абахийта беза хъехархочо нийсеи, къаьгаи, кьоасталуши къамаьл дара, текста т1а нийслуш йолча синонимаштеи цхъайолча синтаксически конст-

рукцештеи, и кх. д1.

Тайп-тайпарча справочни пособех пайда эца 1омаде деза хьехархочо бераш (дошлоргех, таблицех, и кх. д1.). Эггара ч1оаг1аг1а цар пайда эца безаш йола пособи-школьни орфографически дошлорг да.

Дешар 1омадара бола йоазон болх беча хана, дошлоргах пайда эцийта беза дешархошка. Иштта 1омабе беза дешархой шоаш деча йоазон балхаш т1ара г1алаташ леха а уж нийседе а. Даим словарно-орфографически болх барца 1омаду хьехархочо бераш текста т1ара й1аьхеи лоацеи оазаш къестас а, эшаш дола дешаш хьалеха а, царна к1ал така хьакха а, и кх. д1.

Наьна метта занятеш т1а, ше керда материал д1ахьехаш, хьехархочо лораде а ларх1а а деза хьалха 1омадаь дешархошта ховшдар.

Дешархошка дагалувцийта г1ерта веза хьалха 1омадаьчох царна ховшдар (цхьайолча хана шоай ло1аме учебника т1ара болх баьчул т1ехьаг1а).

Дешархошта к1езиг-дукха довзашдар юха ц1аькха а д1адувца деза. Цунца цхьана, кхы д1ахо йодача этапаца цар 1омае езаш йолча халача темага кийчбе беза дешархой.

Иштта, морфологи 1омаеча хана, лоарх1ам болаш да синтаксиса хаттараш 1омадар а (предложене чухь дешашта юкье бувзам оттабар, предложене керттереи керттерзеи маьженаш йовзар, и кх. д1.)

Даим кердадаха деза дешархошца 1омадаьр, наьна метта грамматика темаш 1омаеча хана а 1омадаьр кердадаккха ден-нача сахьаташка а.

Х1аракласе шу долалуш (керда материал йолаеш), кердадаккха деза хьалхаг1а 1омадаьр. Шу чакхдоалаш 1омадаьр, юха кердадоаккхаш, ч1оаг1де деза.

Кьоастабе йиш йоацаш ч1оаг1а бувзам ба грамматика шин даькьа юкье (морфологениеи синтаксисаи).

Хьехархочун декхар да берашта тайп-тайпарча разделашта юкьера бувзам бовзийтар, царна х1аранена хьисапе йола башхалонаш кьоастайта хар.

Керттера кьамаьла доакьош 1омадара хьехархочо д1акхетаде деза бераш цар синтаксически лоарх1амах, х1аьта син-таксис 1омаеш, кьамаьла доакьоех дола хоамаш ч1оаг1дар.

Ч1оаг1а лоарх1аме да, хьехархочо берашца, ца хаддаш, дувзаденна кьамаьл шаьрдеш болх бар а.

Х1аракласса лаьрх1а программашка луча материалашка я разделаш: «Дувзаденна кьамаьл шаьрдар», «1омадаьчохи кхетадаьчохи керттердар».

Хьехархо декхарийла ва дешархой кхетам, цар 1омадаьчун ганз ч1оаг1ьеш цу разделашка луш дар дизза кхоачашдайта.

Хьехархочоа а школана а т1алатта керттера декхар да шоашка хьаденна бер, сердалон д1оаг1а д1абе а делла, нийсача наькьах кхета а даь, Даьхенна д1адалар. Шоаех тийша а тийша, шоашта т1адила из декхар ц1енача декхарца кхоачашде

деза.

Юкьерча школе язъеча изложенийи сочиненийи боарам

Йоазон балхи тайпаш	Классаш				
	5	6	7	8	9
	боарам				
Тайп-тайпара изложенеш	9	9—10	9—10	8—10	8
Художественни литература темаех лаъца йола сочиненеш			2	3	4—5
Шоашкара (дешархошкара) дагалаъцача темаех языю сочиненеш	2	3	3	4	4

Хайначох а кхетадаъчох а керттерадар

5-г1а класс чакхйоаккхаш, дешархошта 1омадаьчох а кхетадаьчох а ха дезар: дешаш фонетически а, деша оттамца а, морфологически а дашхар; предложени (шиь е кхоъ керттера маьже йола) синтаксически тахкар; 1омаяьча тайпара, цхьалханеи чоалханеи предложенеш увттаяр; 1—5-чеи классашка 1омаяьча материалаца йоаг1а орфограммаш хьалаха а, дешай нийсаяздара бокьонаш хьаювца хар.

1омадаьчохи кхедаьчохи керттердар

VI-г1а класс чакхйоаккхаш дешархоша 1омадаьчохи кхедаьчохи ха дезар:

Дукха ма1анаш долча дешай ма1анаш тахка а уж предложенешта юкьекхувла а хар. Кхетош долча дошлорга новкьосталца деша ма1ан гучадаккхар.

VI-ча классе 1омадаь кьамаьла доакьош грамматически белгалонашца кьестаде хар.

I—VI-чеи классашка 1омаяьча метта материалашца йоаг1аш йола орфограммаш лаха а, царца дешаш нийсаязде а, кьестаде а хар.

Къамаълахоаг1а а нийсаг1а а хургдолаш, ц1ердешаех а, белгалдешаех а, хандешаех а латта синонимаш, омонимаш, антонимаш къамаъла юкъе нийса кхувла хар.

1омаяь пунктограммаш предложенешкара къестае а йовзийта а хар.

Сочиненена чоалхане план оттае хар. Сочиненена лаьрх1а йола материал гул а яь, тема, керттера уйла гойташ, цхьалхаяккха хар. Г1ишлон а (класс, ферма, завод...) 1алама а сурт гойташ йола элементаш юкъе а йолаш, ма дарра гойташ, лоацца дувцара хьисапе текст в1ашаг1йолла хар. Шоай текста метта (оформлене) чулоацама говзал лакхье хар (шоаш 1омаяьча материалага хьежжа).

1омадаьчохи кхедаьчохи керттерадар

7-г1а класс чакхйоаккхаш, дешархошта 1омадаьчохи кхедаьчохи ха дезар:

7-ча классе 1омадаь керттера а г1улакха а къамаъла доакьош довзар, нийса къестаде хар.

Масдарийи, причастеи, деепричастеи корчамаш юкъедола (1омадаьча хоттаргашца ювза) предложенеш синтаксически тахкар.

1—7-чеи классашка 1омаяьча материалашца йоаг1аш йола орфограммаш лаха (къесто а), дешай нийсаяздара наькъаш белгалдаха хар.

Причастеи деепричастеи корчамаш запятойшца къестаде хар.

Къамаъл хозаг1а а нийсаг1а а хургдолаш, куцдешаех латтасинонимаш, омонимаш, антонимаш къамаъла юкъе нийса кхувла хар.

Адамий куц-кеп, г1ирс (кийчвалар), къахьегама г1улакхаш дувцаш дола дувцараш яздар, белгалтъяьча сюжетах

дувцар яздар, дешархой шоай вахарца нийсденнача е цар юкъяра-пайданеча балхах лаьца сочинени язъяр.

1омадаьchoхи кхетадаьchoхи кертерадар

8-г1а класс чакхйоаккхаш, дешархоша 1омадаьchoхи кхетадаьchoхи ха дезар: цхьанкхийтта дешаш, цхьан оттамеи шин оттамеи предложенеш, ма дарра къамаьл юкье дола предложенеш тахкар.

Цхьантайпарча маьженашца, чудерзора дешашца, къаьстача маьженашца, юхедилларца, т1адерзарца, юкьедоаладаьча дешашца йоаржаяь цхьалхане шин оттамеи цхьан оттамеи предложенеш оттае. Къамаьла юкье синтаксически синонимаш кхувла хар.

Литературни метта нормаш (бокьонаш) лораяр.

8-ча классе 1омаяь пунктограммаш лаха а йоазонашка сецара хьаракаш нийса увттаде а хар.

Цхьантайпара маьженаш, чудерзора дешаш, къаьста маьженаш, юхедиллар, т1адерзар, юкьедоаладаь дешаш, ма дарра къамаьл, цитаташ, айдардешаш юкье долча предложенешка сецара хьаракаш нийса увттадар.

Доаг1ача, подлежащениеи сказуемениеи юкье тире йиллар.

5—8-чеи классашка 1омаяь орфограммаш, пунктограмма- ши предложенешка нийса язье хар, уж хьалаха хар.

Орфограммашца доаг1аш доаца дешаш нийсаязде хар (масала: маьнги, ца1, футтаройна, и. кх. д1.).

Текста стиль кьоастае хар. Меттигий, памятникий сурт гойташ йола изложени (дувцара текст) язье хар.

Меттигах, исторически, культура памятникех лаьца доакьош юкье а долаш, сага г1улакх, эздий оамалаш гойташ йолча темаех лаьца дувцара кеп а, 1омаяьча литературни произведений темаех а, литературни турпалхой

г1улакхаши оамалаши гойташ йола а сочиненеш язъе хар.

1омадаъчохи кхетадаъчохи кертгерадар

9-г1а класс чакхйоаккхаш, дешархошта 1омадаъчохи кхетадаъчохи ха дезар:

Чоалханеча предложенешта синтаксически тохкамаш де хар,

Тайп-тайпарча кепара чоалхане предложенеш увттае а, къамаъла чулоадамга а стилага а хъежжа, синтаксически синонимех пайда эца а хар. Текста тайпа а стиль а къестаде хар.

Литературни метта нормаш лораяр.

8—9-чеи классашка 1омаяъ пунктограммаш лаха а, йоазошка уж нийса увттае а, тахка а хар. 5—8-чеи классашка 1омаяъча орфограммашца дола дешаш нийсаязде а цар яздара бокъонаш хъаювца а хар.

Историко-литературни темах доклад кийчъе а еша а хар. Йоккха йоаача литературно-критически статьяна тезисаш е конспект оттае хар. Публицистически (юкъара — политически) кепара сочинени язъяр.

Сочинена чулоадам а метта говзал а шаъръеш, нийсъеш кхоачашъе хар. Орфографически, пунктуационни, грамматически, стилистически г1алаташлаха а нийсде а хар.

V—IX-ча классашка дешархой г1алг1ай метта йозон балхашта мах бара нормаш

Г1алг1ай метта, 1алашонашка хьежжа, йозон балхаштайп-тайпара хила тарлу.

Дешархоша кхоачашдаьча наьна метта йозон балхашта увттаеча оценкай нормаша новкъостал дергда, аьнна, хет, наьна мотт хьехара говзал лакхьяккхара а йозон балхаца лехар цхьан тайпара хилийтара а.

Хьехархо декхарийла ва х1арайозон балха мах, цун массайола оаг1ув лоарх1аш, хоадабе. Дешархоша даьча йозон балхашта мах бара ч1оаг1ьяьча нормайх г1о-новкъостал хул хьехархочоа берий говзал лакхье а (йозоний) мах нийса бе а.

I. V—IX-чеи классашка язъеча тахкара диктанташта мах бар

Дешара шера 3-ча четверте, V—IX-чеи классашка дешархошта луча диктантий дешай боарам, юкьера лаьрх1ача, укх тайпара могабаьб:

V-ча класса —	80—90 дош
VI-ча класса —	90—105 дош
VII-ча класса —	105—120 дош
VIII-ча класса —	120—135 дош
IX-ча класса —	135—145 дош

Текст хоржаш а ешаш а хила эшар.

1. Диктанта текст литературни наьна метта язъяь, дешархой кхетаргболаш, хила еза.

2. Тахкара диктант шоллаг1ча е кхоалаг1ча урока т1а язйича бакъахъа хургъя.

3. Хъехархочо, сих да луш, текст 1оеша еза, литературни дош алара бокъонаш толха ца еш. Ше из йийша ваьлча, дешархой кхеташ доацар къоастаду, бераша кхета ца ду хала дешаш доска т1а д1аязду.

Цул т1ехъаг1а, хьалхара предложени д1а а йийше, к1еззига сабарду хъехархочо. Дешархоша цу юкъа из предложени дагахъа кердаяккха еза. Хъехархочо, цхъа юкъ яьлча, из предложени юха а еш, т1аккха бераша д1аязъю, и. кх. д1.

Диктанташка орфографически а пунктуационни а г1алаташ къаьст-къаьста белгалду, балха мах бу.

V—IX-чеи классашка дешархоша язъяьча диктанта мах беш, хъехархочо пайда эца беза укх нормаех:

1. Диктантах «5» оттаю, нагахь орфографически г1алат а доацаш, цхьаннел совг1а пунктуационни г1алат ца хуле (ц1ена язъяьча диктантах).

2. «4» оттаю, кхаьннел совг1а орфографически а шиннел совг1а пунктуационни а г1алат ца хуле (е шиь орфографически, кхоь пунктуационни г1алат хуле);

3. «3» оттаю, 6-нел совг1а орфографически а 4-нел совг1а пунктуационни а г1алат хуле;

4. «2» оттаю, 10-нел совг1а орфографически а 5-нел» совг1а пунктуационни а г1алаташ хуле (е 6 орфографически, 7-нел совг1а пунктуационни).

Дешархочун болх тохкаш, г1алат ларх1а деза, программашка белгалъяхъа нийсаяздара бокъонаш толхаеш уж дале.

Оценка оттаеш, ца лоарх1аш дус укх тайпара г1алаташ:

1. Программашца йоаца е 1омаь йоаца орфографически а пунктуационни абокъонаш толхаеш дола г1алаташ. Масала, 5-ча классе даг1ача берашта ларх1ац таьрахъдешаш нийсаяздара бокъонаш толхаеш доалийта г1алаташ (уж 6-ча классе 1омаю) е дакъилгаш нийсаяздара бокъонаш толхаеш даь г1алаташ (уж 7 ча классе 1омаю), и. кх. д1.

2. Описка нийсаяздара бокъонашца доаг1аш доаца г1алат. Масала, «делкъе» язде дезача «елкъе» яздой и. кх. д1.

3. «Мела хий» ца а яз деш «миэла хий» е «деза ц1а» ца а яз деш «диэза ц1а» яздой (дифтонгашта из, уо метта цхьалха мукъа алап яздар бокъо къовсаме латташ хиларех), г1алат ларх1ац дешаш, ма1анга хъежжа, доаг1аш дола

диза дифтонгаш **из, уо** яз деш хуле.

4. Цхьадолча цӀердешашка лура дожаре чаккхе-**чунна, -чоа**, хотталура дожаре **-чунах, -чох** яз деш хуле. Уж шаккхе чаккхе гӀалгӀай метта лелаш я (**дешархочунна, дешархочоа; дешархочунах, дешархочох**; ...).

5. Дешай кьоастам гойташ, цӀердешашка йола аффрикаташ **«дж», «дз»**. Масала **гӀаж (гусь) — гӀадж (палка), божа (доахан) — бодж (козел), моза (муха) — модз (мед)**, и. кх. дӀ. яз деш хуле.

Дешархоша деча гӀалаташта юкьера доккхий а кагий а гӀалаташ кьесто деза.

Доккхий гӀалаташ лоарх1:

1. Хьалххе 1ома а яь, чӀоагӀа яь, ноагӀа пайда эцаш йола орфографическии пунктуационнии бокьонаш толхаш дола гӀалаташ.

2. Хьалххе 1ома а яь, юха кердаяьха орфографически, пунктуационни бокьонаш толхаш дола гӀалаташ, и. кх. дӀ.

Кагий гӀалаташ лоарх1:

1. Диктант язъеча хана 1омаяь чакхъяланза йола бокьонаш толхаш дола гӀалаташ.

2. Чоалханеча хандеша (цхьадолча) нийсаяздар, масала: **верзавир е верзавар; яздар е яздыр**, и. кх. дӀ.

3. Хандеша формашка шекон мукъа оазаш язъера бокьонаш, масала: **латтилга (латталга), уллилга/воагӀилга(воагӀалга), вагӀилга (вагӀалга)**, и. кх. дӀ.

4. Мукъазаозаш **ч, к, хь** кьоастаеча хана, цига **ь** метта **ь** хьарак оттадой, масала: **Яхьья (Яхьья)** и, кх. дӀ.

II. Изложене мах бар

Изложенена лаьрхӀа луш йола текст цхьацца оамал кхееш а (кьахьегама, патриотизма е идейно-эстетически чулоацам болаш, и. кх. дӀ.) дешархой цун чулоацамах кхетаргболаш, литературни меттаца йоагӀаш а хила еза.

Изложенена лаьрх1а йола текст хила еза укх боарамах:

V-ча классе — 100—120 дош
VI-ча классе — 150—200 дош
VII-ча классе — 220—250 дош
VIII-ча классе — 300—350 дош
IX-ча классе — 350—450 дош

Тахкара изложенена лаьрх1а харжа йола текст хьехархочо шозза еш.

Дешархоша язъяьча изложеной мах беш, хьехархочо пайда эца беза укх нормаех:

1. **«5» оттаю:**

а) нагахьа санна, уйлаш бувзамца нийса а тема чулоацамца йизза йоаг1аш а, нийсача литературни меттаца изложени язъяь яле;

б) изложени язъеш, дешаш хержаш е предложенеш увттаеш кхаьннел совг1а г1алат даьдеце;

в) цхьаннел совг1а орфографически е пунктуационни мара г1алат даьдеце.

2. **«4» оттаю:**

а) нагахьа идейни чулоацам нийса а бале, дувча г1улакхий керттера моттигаш литературни меттаца йоаг1аш а арг1анца нийса язъяь а яле;

б) изложени язъеча хана, дешаш хержаш е предложенеш увттаеш, кхаьннел совг1а г1алат даьдеце;

в) орфографически кхоъ, пунктуационни цхьаннел совг1а г1алат даьдеце.

3. **«3» оттаю:**

а) нагахьа санна, чулоацам нийса бийцабале, 2/3 предложени литературни меттаца ца йоаг1аш, цхьадола кагий х1маш нийса ца гойташ йола моттигаш хуле, къамаьла юкъе цхьа г1алат а хуле;

б) дешаш хержаш е предложенеш увттаеш 4-нел совг1а г1алат хуле;

в) ялхнел совг1а орфографически диънел совг1а пунктуационни г1алат даьдеце.

4. **«2» оттаю:**

а) нагахьа санна, изложене тема нийса яьшха еце, мотт къе, къамаьлаца доккхий г1алаташ долаш, изложени язъяьяле;

б) дешаш хержаш а предложенеш увттаеш а ялхнега кхоачаш г1алаташ даьдале.

в) 14-нега кхоачаш орфографическии пунктуационнии г1алаташ хуле, (9-нел т1ех доаца орфографически г1алат а лоарх1аш).

5. «1» оттаю:

а) нагахьа санна, темах кхета йиш йоацаш, изложени язъь хуле;

б) изложени язъеча хана дешаш хержаш а предложенеш увттаеш а ялхнел совг1а г1алат даьдале;

в) 14-нел совг1а орфографически а пунтуацонни а г1алат даьдале.

Изложенена ши оценка оттаю: ца1 грамматиках, шоллаг1ъяр литературах.

III. Сочиненей мах бар

Сочиненей темаш программаша х1ара класса белгалъяьххача тайпара я, цул совг1а, х1ара класса программай чулоацамга хъежжа, сочинени язъеш, керттера декхараш укх тайпара да:

1. Темах дика кхетар, цун чулоацам к1оарга а нийсача кепара а хьат1аэцар; ший чулоацамга хъежжа, хиннача х1амашта е дайнача (е гуш долча) х1амашта, турпалхой г1улакхашта мах бе а ма1ан де а хар; чулоацамах керттерадар ларде долаш ч1оаг1даь хилар; тема кьоастаеш эша материал йоалаяр; юкъяра ма1ан де хар; цитаташ кхувла а уж д1анийсье а хар.

2. Сочинене доакъош шоай боарамга а, ма1анга а, бувзамга а диллача, шоайла цхъана доаг1аш хилар.

3. Наьна метта говзамеча г1ирсех пайда эцар, нийсача литературни меттаца язъь хилар.